

Короткий словник літературознавчих термінів

А

Автобіографія — опис автором свого особистого життя; художній життєпис. Від мемуарів або щоденника відрізняється наявністю елемента вимислу та узагальнення. Якщо у художньому творі автор використовував події свого особистого життя як вихідний матеріал, опрацьований ним, такий твір називається автобіографічним.

Алюзія — натяк на загальновідомий факт. Алюзії на літературні твори називаються ремінісценціями.

Антитеза — протиставлення людських характерів, обставин, композиційних елементів тощо. Для створення антитези використовуються антоніми.

В

Вимисел художній — мистецька творчість як процес і наслідок творчої діяльності уяви художника, яка не має прямого відношення до реальності. Вимисел — необхідна риса художнього відображення життя.

Г

Герой літературного твору — дійова особа в художньому творі, змальовані широко і всебічно, в складних взаєминах з життям та іншими особами і наділена яскраво окресленим характером.

Розрізняють у творі героїв: головних, другорядних та епізодичних.

Гіпербола — різке перебільшення якихось рис людини, предметів або явищ, їх кількості, розмірів, сили тощо, щоб надати зображуваному виняткової виразності, загостреності з метою виявлення емоційності, захоплення або презирства.

Гротеск — максимально можливе перебільшення, засноване на нарочитому перетворенні дійсності за допомогою фантазії.

Гуманізм — відношення до людей, увага й любов до людини, повага до людської гідності.

Д

Декаденство — нереалістичний напрямок в мистецтві наприкінці XIX — на початку XX ст. Для декаденства характерні настрої песимізму й зневіри, містика, індивідуалізм.

Деталь художня — така виразна подробиця або штрих, яка особливо збуджує думку, часто викликає в уяві цілу картину, робить зображення дуже відчутним і яскравим. Художня деталь може відображати подробиці обставин, зовнішності, пейзажу, портрета і взагалі бути домінантою цілого твору.

Динаміка — 1) рух, дія, розвиток; 2) хід розвитку, зміни якогось явища.

Діалектизми — елементи народної мови, місцеві діалекти.

Діалог — розмова, в якій беруть участь дві особи, іноді — кілька осіб.

Драма — один з основних родів художньої літератури, який відрізняється від епосу і лірики тим, що явища життя і характери героїв розкриває не через авторську розповідь про них, а через вчинки і розмови дійових осіб (діалоги та монологи, і призначений для сценічного втілення).

Е

Епічний образ — об'єктивно змальований образ в розповідному художньому творі (романі, повісті, оповіданні, новелі, нарисі). В епічному творі автор має змогу розкрити образи людей з особливою повнотою і всебічністю. Він може більш чи менш докладно розповісти про життєвий шлях персонажів.

Ж

Жанр літературний — форма, в якій проявляються основні роди літератури, тобто епос, лірика, драма та їх різновиди. Наприклад, в епосі - *билина, казка, роман, повість і т. ін.*; в драмі - *трагедія, комедія*.

З

Зав'язка — початковий момент у розвитку подій, зображених у художньому творі (почасти — початок конфлікту; епізод, який визначає все наступне розгортання дії).

Задум — творчий начерк письменника, у якому намічається основа майбутнього твору; первинна загальна схема майбутнього твору (може не співпадати з втіленням).

Зображувальні засоби — художні способи та прийоми відтворення дійсності, які дозволяють подавати її зримо, чутно, відчутно.

І

Ідеал — уявлення про досконалість; зображення прекрасного як належного. І. — це те, що повинно бути, на Думку письменника.

Ідейність — вираження ставлення автора до зображуваного, авторське розуміння і оцінка відображеної в його творі дійсності; вираження в художньому творі думки автора про сутність виведених характерів і подій.

Ідея — узагальнююча, центральна думка твору, його сенс; те, що хотів сказати автор. І. — думка письменника про зображувані в творі явища, виражена в художніх образах.

авторська — тлумачення, яке автор дає спостережуваним і відображеним ним фактам життя; їх суб'єктивна оцінка (може відповідати не відповідати читачьому розумінню життя; може бути прогресивною і обмеженою).

об'єктивна — об'єктивне тлумачення поданого в творі письменником матеріалу (багатство реального змісту може бути ширшим, ніж висновки, зроблені автором).

Ілюзія — обман почуттів; дещо уявне, нездійсненне; мрія.

Імажинізм — нереалістична течія рубежу ХІХ -ХХ ст., у якій декларувалися естетичні принципи «чистого мистецтва» та самоцінність слова-образу.

Імпресіонізм — течія в мистецтві й літературі другої половини ХІХ і початку ХХ ст., митці якої основним своїм завданням вважали витончене відтворення суб'єктивних вражень та спостережень, мінливих відчуттів і переживань, але без заглиблення в їх суть.

Імпровізація — швидкий, без попередньої підготовки, твір на задану тему (може бути усним або письмовим), поетичний відгук на подію.

Індивідуальний — особистий, притаманний тільки одній конкретній людині, суб'єкту.

Індивідуум — 1) кожний самостійно існуючий організм; 2) окрема людина, особистість.

Іноказання — приховане згадування якихось фактів чи подій (див. *Алегорія*).

К

Катарсис — «очищення», «просвітлення» людської душі під впливом страждань.

Кільце — повторення у кінці твору яких-небудь елементів його початку (звукових, лексичних, синтаксичних, смислових).

Колізія — зіткнення протилежностей (інтересів, принципів життя, окремих осіб) у художньому творі, яке виражається у конкретних подіях.

Коломийки (від назви міста і річки Коломиї на Івано-Франківщині) — дуже поширені, особливо на західноукраїнських землях, короткі жартівливі пісеньки, виконувані за усталеною мелодією як приспівки до танцю чи без нього. Для коломийки характерне паралельне зображення явищ природи й подій людського життя, використання антитез, образів-символів, постійних епітетів і метафор.

Колорит — характерна особливість художнього твору, епохи, місцевості; в живописі — поєднання кольорів.

Композиція — співвідношення частин твору, яке відбиває складність зображуваних у ньому явищ життя; послідовна вибудова, розміщення та взаємозв'язок частин, образів, епізодів художнього твору; побудова твору, обумовлена його змістом і жанровою формою. Притаманна будь-якому творові.

Контекст — система значень та понять, яка виражає незмірно більше, ніж безпосередній сенс слів, які її складають. К. визначає єдність смислового змісту та мовленнєвої форми, закінченість смислового забарвлення, виражає емоційне та дійсне ставлення того, хто говорить, до того, про що говориться.

Конфлікт — гостре зіткнення характерів та обставин, поглядів і принципів життя, покладене в основу дії; закономірно виникаюче протиборство, протиріччя, зіткнення між героями, групами героїв, героєм і суспільством або внутрішня боротьба із самим собою. Розвиток К. дає рух сюжетній дії.

Кульмінація — момент найвищого напруження дії, вершина конфлікту; кульмінація виявляє основну проблему твору та характери героїв гранично ясно; після неї дія послаблюється.

Л

Лаконізм — гранична стислість вислову, спрямованість і точність мови, яка доходить до афористичності.

Легенда — один із жанрів неказкової народної прози, народне передання про видатну подію чи вчинок якої-небудь людини, в основі якого—диво, фантастичний образ або уявлення, яке сприймається оповідачем як достовірне. Водночас сюжет легенди базується на реальних або допустимих фактах; легендарний герой може мати свій прообраз у реальному житті, в історичній дійсності.

Лейтмотив — деталь, конкретний образ, багато разів повторюваний, згадуваний, який проходить через творчість письменника або окремих твір.

Лірична проза — твір будь-якого прозового жанру, емоційно насичений, пронизаний авторським почуттям.

Ліричний герой — образ поета (його ліричне «я»), чий переживання, думки та почуття відображено в ліричному творі. Уявлення про Л. г. складають на основі знайомства з його внутрішнім світом, який розкривається не через вчинки, а через переживання, душевні стани. Умовне поняття; на його основі створюється цілісне уявлення про творчість поета, його переживання, які відображаються у творі, але не в його особі. Л. г. не тотожний авторові.

Ліричний відступ — композиційно-стилістичний прийом, який полягає у відхиленні автора від прямої сюжетної сповіді, авторська мова, розмірковування, висловлювання, яке виражає безпосереднє ставлення до зображуваного або такого, що має опосередковане відношення до нього.

Літературний герой(Персонаж) — образ людини в художньому творі.

Літературний портрет — один із засобів створення образу, зображення героя: його обличчя, фігури, одягу, манери поведінки. Через психологічний портрет автор прагне розкрити внутрішній світ і характер героя. Портрет ілюструє ті особливості натури героя, які уявляються авторові найбільш важливими.

Літературний процес — історичний розвиток, функціонування руху національної та світової літератури.

М

Метафора — переносне значення слова, заснована на уподібненні одного предмета чи явища іншому за схожістю або за контрастністю; приховане порівняння, побудоване на схожості або контрастності явищ, у якому слова «як», «нібито», «неначе» відсутні, але маються на увазі. Різновидами метафор є уособлення — уподібнення живій істоті та *уречевнення* — уподібнення предмету.

Метод художній — особливий тип образного бачення світу, його відтворення та перетворення, особливий принцип добору та узагальнення життєвого матеріалу, виявлення в ньому головного; загальний тип підходу письменника до дійсності. Основні методи: реалістичний та нереалістичний.

Міф — ранній вид усної народної творчості, який відображає в образах прагнення людини зрозуміти походження світу та життя на землі і пояснити його, виходячи з переконання в існуванні божественних сил; сказання, яке передає уявлення людей про світ, місце людини в ньому, про походження всього сущого, про богів і героїв; певне уявлення про світ, світовідчуття давньої людини, втілене і передане в образах.

Мова художнього твору — основний засіб зображення картин життя, художніх характерів, художніх образів, які використовує в своїй творчості письменник (до засобів М. х. т. відносяться: поетична лексика, поетичний синтаксис та евфонія — особливості звучання). Характеристика М. х. т. багато в чому визначається особливостями авторського добору матеріалу із загальнонаціональної мови; цей добір формує авторську мову та мову персонажів.

Модернізм — термін, який характеризує мистецтво початку — середини ХХ ст. Вчені-дослідники мають на увазі під цим терміном різний зміст. Основна властивість — прагнення художників нереалістичного напрямку до оновлення

застарілих художніх систем (об'єднує різні нереалістичні течії: експресіонізм, футуризм, акмеїзм, сюрреалізм, абстракціонізм тощо); потяг до побудови такої реальності, яка була б мало пов'язана з дійсністю і навіть була протиставлена їй.

Монолог — мова однієї людини в художньому творі, розгорнуте висловлювання одного персонажа або оповідача.

Мотив — музичний термін. Найменший елемент сюжету. Термін частіше використовується відносно творів усної народної творчості. У літературознавстві мотивом називають тему ліричного твору.

Н

Напрямок літературний — тип духовно-практичного освоєння світу, який має змістову структуру, особливості художньої форми і складає якісно своєрідний етап у поступальному художньому розвитку. Конкретно-історична форма розвитку художнього методу.

Неоромантизм — романтизм в нових умовах, художній метод у літературі й мистецтві, коли не задовольняючий митця реальній дійсності протиставляються картини життя бажаного, витвореного мрією.

Несюжетні елементи — вставні епізоди та ліричні (інакше — авторські) відступи, їх основна функція — розширити рамки зображуваного, дати можливість авторові висловити свої думки і почуття з приводу різних явищ життя, які не пов'язані із сюжетом.

Новела — близька до оповідання жанрова форма, яка відзначається чіткістю зображуваних подій, несподіваністю їх розвитку та розв'язки. Тип малої форми оповіді, який виник в епоху Відродження; характеризується динамічною інтригою та увагою до особистості героя, його індивідуальної свідомості та вчинків. Н. — один із жанрів епічного роду літератури.

О

Об'єктивний — неупереджений, безпристрасний; позбавлений суб'єктивного, особистісного ставлення.

Образ художній — особлива форма відображення дійсності мистецтвом; зображення людського життя, окремих його боків, в індивідуалізованій формі (одне з основних понять літератури). Об'єднує у собі загальне і часткове, узагальнення та індивідуалізацію. Реальне життя відбивається в художньому творі в художніх образах.

Образ автора (оповідача) — умовний носій авторської мови в прозовому творі, від особи якої ведеться оповідь.

Оповідання — прозовий твір малого обсягу з динамічним розвитком сюжету. Звичайно в оповіданні зображається один епізод або подія з життя героя, тому діючих осіб в оповіданні небагато, а описувані дії протікають на невеликому, обмеженому проміжку часу.

Оповідач — умовний образ людини, від особи якої ведеться оповідь у літературному творі (як правило, окрема від автора особа).

П

Парадокс — міркування, яке різко відрізняється від традиційного, загальноприйнятого, а іноді розходиться із здоровим глуздом; почасти — різновид дотепу,

Паралелізм — один із видів повтору (синтаксичного, лексичного, ритмічного); композиційний прийом, який підкреслює зв'язок кількох елементів художнього твору; аналогія.

Пафос — емоційно-оцінювальне ставлення письменника до зображуваної ним дійсності, яке відзначається великою силою почуттів; емоційне звучання, настрої твору, який визначає його загальну тональність. Розрізняють П. героїчного, трагічного, комічного (в т. ч. сатира, гумор, іронія);

Пейзаж — опис, картина природи, частина реальної обстановки, у якій розгортається дія. Пейзаж може підкреслювати або передавати душевний стан персонажів: при цьому внутрішній стан людини уподібнюється або протиставляється життю природи. Переказ — усне народне оповідання про визначні історичні події та їх героїв. Перекази за своїм змістом близькі до народних легенд і сказань, але відзначаються більшою фактичною достовірністю і відсутністю казково-фантастичних елементів.

Підтекст — не висловлене прямо в тексті, але ніби витікаюче з окремих реплік, деталей ставлення автора до діючих осіб, їх взаємин, сюжетних ситуацій; неявний смисл, який може не співпадати з прямим смислом тексту.

Повість — прозовий жанр описово-оповідного типу, в якому життя подається у вигляді ряду епізодів з життя героя, середня епічна форма, яка показує етап життя героя. За обсягом П. більша, ніж оповідання, і ширше зображує людське життя, охоплюючи низку його епізодів, які складають період життя головного персонажа. У ній більше подій і діючих осіб; почасти вирізняється хронологічний розвиток сюжету та відповідна побудова композиції. Частіше за все, це історія життя людини, розказана або від особи автора, або від особи самого героя. Значення терміна протягом кількох століть змінювалося.

Поезія в прозі — невеликий ліро-епічний твір, написаний ритмічною прозою, який відзначається образністю, стрункістю композиції, сконцентрованістю змісту.

Порівняння — форма поетичної мови, основана на порівнянні двох предметів або явищ з метою пояснити один з них за допомогою іншого («очі, як небо, голубі», «слово — золото» тощо).

Портрет — зображення зовнішності героя (обличчя, фігури, одягу, манери поведінки) як засіб його характеристики; різновид опису. Портрет — один із засобів характеристики образу.

«Потік свідомості» — безпосереднє відтворення думок, переживань, відчуттів, асоціацій як єдиного химерного потоку—«зсередини».

Пригодницький твір — або авантюрний . прозовий твір, сюжет якого наповнений великою кількістю пригод та незвичайних подій. Ці романи відзначаються нанизуванням безкінечної кількості окремих цікавих епізодів, у яких героєві раз у раз загрожує небезпека.

Проблема — складне питання, поставлене в літературному творі (може одержати відповідь або залишитися невирішеним); той бік життя, який особливо цікавить письменника. Одна і та ж сама тема може слугувати основою для постановки різних проблем. Проблематика — сукупність проблем, порушених у

творі. (Вони можуть мати доповнюючий характер і підпорядковуватися головній проблемі).

Проза (прозова художня мова) — всі види невіршовано організованої мови. Виділяються три основні жанрові форми прози: *оповідання, повість і роман*.

Пролог — своєрідний вступ до твору, в якому оповідається про події минулого, він емоційно налаштовує читача на сприйняття.

Прототип (прообраз) - реально існуюча людина, яку автор використав як модель для створення літературного персонажа, і реальна особа або літературний персонаж, який послужив основою для створення того чи іншого художнього образу.

Психологічний аналіз — глибоке, детальне відтворення світу персонажа, його почуттів, думок, переживань, спонукань.

Р

Реалізм — один з творчих методів у літературі та мистецтві. Реалізм у літературі.—це вірність зображення характерів персонажів, їх психології, психології їх середовища. Основна властивість — за допомогою типізації відбивати життя в образах, які відповідають суті явищ самого життя. Прагнення до широкого обхвату дійсності в її протиріччях, глибинних закономірностях і розвитку. Тяжіння до зображення людини в її взаємодії із середовищем: внутрішній світ персонажів, їх поведінка несуть на собі прикмети часу; велика увага приділяється соціально-побутовому фонові часу.

Провідний критерій художності — вірність дійсності; прагнення до безпосередньої достовірності зображення, «відтворення» життя» «у формах самого життя».

Реалістичний твір — твір, у якому автор прагне відтворити і зобразити життя достовірно, в правдоподібних образах та «формах самого життя». Для них властиве прагнення до об'єктивності, узагальнення, типізації.

Ремарка — авторське пояснення в тексті драматичного твору, коротко характеризуючи місце дії, вчинки героїв, інтонації їх мови.

Рід літератури — певний, такий, що історично склався, спосіб зображення дійсності, людини в процесі життя автором у художньому творі. В художній літературі відомі три основні роди: епос, лірика та драма. -

Риторичне запитання — запитання, яке не передбачає відповіді; воно виступає у значенні ствердження і посилює емоційність висловлювання.

розвиток дії—система подій, які витікають із зав'язки; походу розвитку дії, як правило, конфлікт загострюється, а протиріччя виявляються все ясніше і гостріше.

Розв'язка— вирішення зображуваного конфлікту або вказівка на можливі шляхи його вирішення; заключний момент у розвитку дії художнього твору. Як правило, у ній або вирішується конфлікт або демонструється його принципова невирішуваність.

Роман—великий епічний твір, у якому зображається всебічна картина життя великої кількості людей у певний період часу або цілого людського життя, одна з великих форм епічного роду літератури.

С

Символ — предмет або слово, яке умовно виражає суть певного явища (скажімо, хліб-сіль — символ гостинності). Предмет, тварина, знак стають символами, коли їх наділяють додатковим, винятково важливим значенням (наприклад, хрест став символом християнства, а свастика — знак швидкоплинного часу — символом фашизму). Значення символу домислюється, тому його сприйняття залежить від читачів. Символ багатозначний. Порівняно з алегорією символ більш багатозначний, широкий, дає велику свободу тлумачень. В цілому ж алегорія та символ дуже близькі.

Символізм — нереалістична течія рубежу XIX - XX ст. Основна властивість — освоєння «речей у собі» та ідеї, які знаходяться за межами чуттєвого сприйняття. В основі естетики — символ (він повинен замінити конкретний образ). Віра в ірраціонально-магічну силу поетичного слова.

Синкретизм — злитість, нерозчленованість, характерна для первинного стану у розвитку чого-небудь, наприклад первісного мистецтва.

Стиль — сукупність елементів художньої форми, яка надає творів мистецтва виражене естетичне обличчя; наскрізний принцип побудови художньої форми, який визначає цілісність, єдиний тон твору. Стильова визначеність характерна і для окремого твору (С. твору), і для творчої індивідуальності художника (С. письменника).

Сюжет — система подій у художньому творі, подана в певному зв'язку, яка розкриває характери діючих осіб та ставлення письменника до зображуваних життєвих явищ; послідовність подій, яка складає зміст художнього твору.

Т

Тема — предмет зображення, люди, відносини, коло подій, яке осмислюється у творі; те, про що оповідає автор.

Тип — образ людини, який відбив найбільш суттєві риси своєї епохи, класу, середовища, соціальної групи.

Типізувати — втілювати у загальних, типових рисах та формах. Узагальнено, але легко визнавано зображувати певні реалії дійсності: людей, суспільство, історичну епоху, соціальне середовище, а також риси характеру людей тієї чи іншої епохи, соціального середовища, нації, народу.

Трагічне — естетична категорія, для якої характерна наявність невіршуваного конфлікту; у центрі уваги, як правило, страждання, загибель героя або його життєвих цінностей.

Традиція — спадкоємний зв'язок між старим та новим явищами життя або літератури.

Тропи — слова та вислови, використовувані в переносному смислі (коли ознака одного предмета переноситься на інший). Найпростіші Т. — порівняння, епітет; складні Т. — метафора, метонімія, іронія, гіпербола, літота тощо.

У

Умовність художня первинна (прихована) — відмітна риса будь-якого твору мистецтва. У. створює видимість правдоподібності, схожості на реальну дійсність. Природа цієї У. — своєрідність погляду автора на відображувану ним у художньому творі дійсність.

Умовність художня вторинна (відкрита, активна) — свідоме порушення правдоподібності з метою висвітлити, зробити зримим те, що з якої-небудь причини не може бути назване прямо або не має в реальному житті свого предметною втілення; відновлення форм, які зустрічаються в житті та природі. Образи, які одержуються в підсумку, не цілком схожі на життя, з фактами життя їх не можна порівняти «прямим накладанням». Однак вони можуть виражати смисл цих фактів, вірно відображати дійсність.

Ф

Фабула — послідовність розвитку подій у творі (існують і інші тлумачення терміна).

Фантастика — неіснуюче у дійсності, створене фантазією, уявою; експресивний спосіб вираження художньої думки. Ф. може бути явною і неявною.

Фінал — заключна частина у творі; може становити собою підсумкове авторське висловлювання.

Фрагмент — уривок художнього твору.

Х

Характер художній — образ людини у творі, поданий з достатньою повнотою, у єдності загального та індивідуального, об'єктивного та суб'єктивного; сукупність зовнішніх та внутрішніх рис особистості героя, детально вималюваних автором.

Хронотип — художній час і художній простір; просторово-часова організація твору.

Художня система — див. Напрямок літературний.

Художність — специфічна властивість справжнього твору мистецтва.